

A történeti kritikai theologiai irány.

A Theologiai Szaklapnak III. évf. 2—3. számában (190—197. oldal) egy ismertetést közöltem, a melyben Harsányi Istvánnak „Az apostolok cselekedeteiről írott könyv” című theologiai magántanári dolgozatát néhány bíráló megjegyzéssel mutattam be olvasóinknak. Ez az ismertetés, úgy látszik, nagyon érzékenyen érintette a szerzőt, mert a Sárospataki református lapok f. é. 15. 16. és 17. számában válaszolva, nem elégszik meg azzal, hogy engem netán hibás felfogásomról s tévedéseimről felvilágosítson s jobb nézetre bírjon, hanem egyuttal felhasználja az alkalmat arra, hogy miután szerinte én a történeti kritikai theologiai irányt nem ismerem, vagy tévesen ismerem, kioktasson, sőt leczkét adjon, a miért nem azon a nézeten bátorodom lenni, a melyen ő van.

Az általa ellenem irt „Néhány szó a történeti kritikai theologiai irányról” kihívja a válaszadást. Csak azt sajnálom, hogy Harsányi a maga cikkét nem a Szaklapba küldte be, hogy az olvasó közönség könnyebben tájékozódni s helyesebb és tisztább képet szerezhessen a szóban levő vitás kérdésekről.

Harsányi ismertetésemnek következő állítása ellen emeli fel szavát: „Ha a szerző ezentúl is fog foglalkozni a Cselekedetek könyvével s más irányú theologusok nézetét is megszívleli, azt hiszem, azt a Baur-féle már is feladott teoriát ő is elhagyja s a mindenben czélzatosságot kereső kritikával szemben az igazságot kereső kritika pártjára áll, a melynek elve: nem áldozni fel mindent, a mit bizonyítani nem lehet, hanem megtartani a megtarthatót, ha az már be sem bizonyítható.” E szavak ismertetésem végén olvashatók s annak mintegy összefoglaló, a szerzőt irányító s buzdító befejezését képezik, minélfogva értelmüket a megelőző ismertetés tartalma állapítja meg helyesen. Abban pedig világosan rámutattam arra, hogy a szerző a Cselekedetek könyvét egyoldalúan ítélte meg, mert csupa tübingai irányú s szabadelvű kritikuskok nézeteit ismeri s azok nyomán halad, minek természetes következése, hogy más irányú nézeteket nem ismervén, csakis ezen mestereinek szavára hallgat. Le-

hetséges, hogy Harsányi más irányú művek tanulmányozása után is ugyanarra az eredményre jutna, a melyet művéből megismerhetünk; de ez az eredmény sokkal megokoltabb, biztosabb s meggyőzőbb erővel bíró volna, tudományos értéke nagyobb lehetne; mindenesetre azonban nem tűnhetnék fel egyoldalunak s tendentiosusnak, ha az ellenkező nézeteket is felhordaná és esetleg meg is czáfolná. Már pedig, a ki az *igazságot* keresi s *pártatlan* bírálatot akar gyakorolni, annak nem szabad elzárkóznia *más irányú* bírálók nézetei elől, hanem azokat is figyelmére kell méltatnia, érveléseikkel megismerkednie, czáfolnia és csak az ily kritikai munka után lehet igazán tudományosan megállapított meggyőződéses nézetet felállítania. Az így kialakult nézet előtt meghajtjuk magunkat akkor is, ha azt nem osztjuk. Ha azt az író nem teszi, akkor joggal vádolhatjuk egyoldalúsággal, sőt a mennyiben az ellentétes irányú írók nézeteit szándékosan mellőzi és kicsinyít, elbizott czélzatossággal s igaztalansággal. Ily módon az igazságot kereső és hangoztató igazságosnak lenni akaró kritikus igazságtalan lesz. Megengedem, hogy ez nem minden tudományban és nem mindenkor egyformán érvényesülő eljárás; de a theologiai, különösen prot. theologiai tudományokban ez feltétlenül megálló s megkövetelt elv, melyet senkinek nem szabad megsértenie. S mert Harsányi ezen elv ellen vétett, ez okból tartottam szükségesnek az idézett megjegyzést tenni.

Ennek előrebocsátása után elővehetem Harsányinak pontonként ellenem irányított megjegyzéseit, hogy azokat kellőleg megvilágítva feltüntethessem sok tévedését és tájékoztatatlanságát.

I.

Feljebb közölt megjegyzésemből két állítást hámoz ki s használ fel arra, hogy engemet tévedéssel vádolhasson. Az egyik tévedésem az, hogy a Baur által megalapított történeti irány a maga *lényegében* már nem egyéb, mint feladott theoria; a másik az, hogy a szerzőt a mindenben czélzatosságot kereső kritikának pártján állónak tartom, a melylyel szemben az igazságot kereső kritika pártja áll.

Igaz ugyan, hogy én hivatkoztam megjegyzésemben a „lényegében” szót nem használtam s az Harsányinak közbeszurt bővítése, a mely bizonyos fokig módosítja az én eredeti állításomat, mind az által ezzel a bővítéssel is fenntartom állításomat, azt, hogy a Baur-féle theoria *általában* fel van adva.

Ámde mindenekelőtt meg kell állapítanunk azt, hogy mi a Baur-féle *theoria* s csak azután szólhatunk arról, hogy fel van-e adva, vagy nem? Harsányi tudatosan-e, vagy ön-

tudatlanul, nem tudom, összezavarja a Baur-féle *theoriát* az ő *korszakalkotó jelentőségével* s míg én a Baur-féle *theoria* feladásáról s elhagyásáról szólottam, addig ő hosszasan felesleges munkát végezve és hibás felfogással arról szól, hogy miben áll a Baur fellépésének korszakalkotó jelentősége, a melyet én szerinte rosszul ismerek, vagy tévesen ítélek meg. Más szóval Harsányi okoskodásában egy nagy logikai hiba van, rosszul distinguál már pedig csak *qui bene distinguat, bene docet*.

Nekem eszem ágában sem volt Baur korszakalkotó jelentőségét tagadni, vagy kétségbe vonni, ellenkezőleg nagyon méltányolom az általa kezdeményezett történet kritikai *methodust* s jól tudom, hogy az ő történet kritikai tudományos vizsgálódásai nélkül érthetetlen volna az egész újabbkori theologiai tudományos irodalom, sőt *prot. keresztyén élet* is. Bátor fellépése, tisztán tudományos törekvése, éles kritikája, s következetes logikája miatt egy ideig az ő *theoriája* uralkodott a *prot. theologiában* s tanítója volt a *theologusoknak* nemcsak a történelem tárgyalásában s a kánon és egyes részeinek kritikai méltatásában, hanem a theologiai tudományok más téerein is.

Tulajdonképi érdeme az, hogy a Hegel-féle történet-filozofiai elméletet a történeti fejlődésről *methodikusan* alkalmazta az egyháztörténetre s újszövetségi iratainkra. A keresztyénség szerinte szükségszerű folyamánya a történeti fejlődésnek; a keresztyénség egyes terjesztői s újszövetségi irataink szerzői koruk gyermekei lévén, nem irhattak mást, mint a mire koruk fejlődési viszonyai ösztökölték, mert miként mindennemű emberi életnyilvánulás, úgy az újszövetségi irodalom is csak okozati viszonyban állhat azon korszakkal, a melyben keletkezett.

Baur előtt sokan hangoztatták már a történeti elvet. Az összes *rationalisták* mind a történeti háttérét keresték az új szövevényi iratoknak s midőn az *inspiratiói tant* támadva bennök az isteni elemmel szemben az emberi elemet hangsúlyozták, egészen világosan utaltak a történelmi fejlődésre, mely a zsidóságból a keresztyénségbe vezet. Ugyancsak a történeti elvet követte Strauss, a mikor „*Leben Jesu*“-jában az evangéliumokat teljesen megfosztja történeti jelentőségöktől s bennök csupa meséket, legendákat, *mythosokat* talál. A történeti elemek ismerője s követője, habár más irányú író, Neander is. Általában mondhatni, hogy már Baur korában alig van számottevő író, a ki a történeti elvnek jogosultságát a bibliai kritika terén kétségbe vonná s a keresztyénséget pillanat alatt Isten által minden történeti előkészítés nélkül teremtett intézménynek tekintené, mint a hogy Harsányi okoskodása nyomán állítani kellene.

A mikor tehát Baur e történeti elvet érvényesíti, nem tesz egyebet, mint a mit az előtte való korszak s az ő kortársai is tettek. A különbség ezek és Baur között az, hogy míg ők csak ötletszerűen s az egyes események s viszonyok között lévő okozati összefüggést tudományosan sem nem keresve, sem nem látva alkalmazták a történelmi elvet, addig Baur és iskolája éppen ezt kutatva pragmatikus történetírásra törekedett s minden történeti adatnak a fejlődési processus keretébe való beillesztését nemcsak megkísérlette, hanem logikájának következetességénél fogva sokszor be is erőszakolta. Történetírásában, — akár a dogmatörténetet, akár az egyháztörténetet vesszük, a szereplő személyek elveszítik önálló cselekvő jelentőségüket, személyi akarat helyett elvek, eszmék uralkodnak, a melyek a személyeket szinte mechanikusan rántják elő s tolják a történelem színpadjára.

Baur különösen dogmatörténettel foglalkozott s a dogmák fejlődési s keletkezési viszonyainak keresése volt indító oka annak, hogy az újszövetségi iratok keletkezési s szerzőségi viszonyaira is ügyet vetett. Strauss „Leben Jesu“-jának megjelenése, a műnek óriási hatása s a benne alkalmazott kritikának tagadó eredménye nem indította, de sietette őt abban, hogy kritikája s történeti vizsgálata alá vesse az újszövetségnek összes iratait, a melyek nézete szerint szintén a ker. dogmafejlődés keretébe esnek s így bizonyos dogmatikus irányzatoknak képviselői. Strausszal szemben, a ki a teljes negatív álláspontjáig jutott, valami positivumot is akart kimutatni, a subiectív indokolatlan eredményekkel szemben, obiectív tudományos kritikával megállapított tényeket bemutatni. Így lesz a kritikus történetíró történetkritikussá az újszövetségi kánonban s annak egyes könyvein, hogy a történetnek egyes fejlődési szakaszait az újszövetségi iratokra is vonatkoztathassa.

E kritikájának alapjául szolgált a páli irodalom. Mélyreható kutatásában az akkor már megtámadott pastorális levelekből indult ki s a mennyiben bennök a 2. század gnosztikus tévedései ellen való intéseket s védekezést talált szerkesztésüket a század közepére tette. Később a többi leveleket is bírálata alá vette s végeredményben csak az ú. n. négy nagy levelet: a római, két korinthusi és galatiai leveleket találta hiteleseknek. Az evangéliumokkal s az újszövetség többi könyveivel nagyobbára csak későbbben foglalkozott s ezekből mindössze csak a Jelenések könyvét tartotta meg hitelesnek.

Ezzel ahhoz a ponthoz jutottunk, hogy megvilágítsuk Baurnak theoriáját, a mely szerint az újszövetségi kánon egyes könyveit osztályozta. Nézete szerint a keresztyénség

Jézus elmulása után nemsokára kétirányú fejlődést vett. Az egyik az ú. n. zsidókeresztyénség Jézust inkább csak zsidó reformátornak, mint sem az emberiség megváltójának tekintette, mert minden keresztyéntől az ó-szövetségi törvények, ceremóniák és a körülmetélés megtartását követelte, s ez iránynak képviselője a Jelenések könyve, melyet János apostol szerkesztett. A másik a pogány keresztyén irány, melynek felfogása szerint Jézus az egész emberiség messiása s követője lehet a pogány épugy, mint a zsidó anélkül, hogy a körülmetélésnek alá kellene magát vetnie s a törvény és ceremóniák egyes rendelkezéseit, a melyek Jézus utasításával nem egyeznek, meg kellene tartania. Ez iránynak tiszta képviselői a 4 páli nagy levél. A többi iratok a jánosi evangélium és levelek kivételével közvetítők a két irány között s a szerint, a mint zsidókeresztyén álláspontról közelednek a pogánykeresztyén felfogás felé, vagy pogánykeresztyén álláspontról a zsidókeresztyén irány felé két osztályba oszthatók. Legvégén állanak a jánosi iratok, a melyek a két irány kiegyenlítése után bekövetkezett ó-katholikus egyházi fejlődésnek kinyomatai a 2. század második feléből. Míg a ker. egyház fejlődésében ezt a kialakulást nyerte, hosszú küzdelmekkel teli utat kellett tennie. A két irány kezdettől fogva ellenséges hadi lábón állott egymással s különösen a petrinisták nagy s heves harczot folytattak Pál apostol ellen, a kit minden rossz kutfejének tekintettek s nyomában járva működését ellensúlyozták s a legkülönbözőbb rágalomokkal illetve apostoli mivoltát tanának krisztusi eredetét támadták.

Az apostolok közül különösen a három oszlopos: Péter, Jakab és János állanak a zsidóskodók élén s elvi ellentétben a liberális gondolkozású Pállal. Minthogy a mi újszövetségi irataink legnagyobb része ezen elvi harcznak s ádáz küzdelemnek létezéséről már nem tud, hanem inkább közvetítőnek látszik, ez okból természetes, hogy nem lehetnek apostoli iratok s nem keletkezhettek oly korán, mint általában hitték, sőt a mennyiben még a hitelesnek vett római levélben is vannak egyes adatok, a melyek ezen felfogás ellen szólnak, annál fogva még azoknak hitelességét is kétségbe kellett vonni (Róm. 15., 16. fej). Az apostoli konventet nem lehetett oly értelemben hitelesnek venni, mint a hogy a Cselekedetek könyve elbeszéli; Pál Péterrel nem békülhetett ki, hanem egymás ellen küzdve hirdették Jézus evangéliumát s legfeljebb a közös martirhalál egyenlítette ki közöttök az ellentéteket. S daczára annak, hogy Pál működése jóval sikeresebb volt, mint más apostoloké, mert hisz egymaga többet tett, mint a többi apostol együttvéve, azért mégis nem az ő elvei diadalmaskodtak, mert az ó-katholicismus

nem egyéb, mint a pogány keresztyénségen diadalmaskodott zsidókeresztyénség, a mely csak egyes dolgokban engedett a pogány keresztyénségnek.

Ez rövid vonásokban a Baur-féle tübingai iskolának theoriája, a melyről állítottam, hogy az már feladott álláspont, a melyet kevesen foglalnak el. Már Baurnak tanítványai észrevették a theoriának merevségét, a mely különösen abban nyilatkozott meg, hogy az újszövetségi iratokat mint valami skatulyákba helyezte el a felállított schema egyes osztályaiba, s igyekeztek azon enyhíteni. Látták, hogy a két párt között Jézus és az ő evangéliuma teljesen elveszett, s a mennyiben Pált kellett Krisztus jobbik apostolának tekinteni, megmagyarázhatatlan maradt, hogy a kik Jézus közvetlen tanítványai voltak, azok legalább is alaposan félreértették az Urat. Ha minden egyes irat valamely pártnak szolgálatában áll s bizonyos czélzatossággal van írva, akkor a tiszta színigazságot hiába keressük bennök, s így csak egy lépést kell tennünk Strauss felé, s a történeti kritika eredménye az, hogy nincs történet, csak mese s tendentiosus kiszínezése egyes történeti adatoknak, a hová nem egy író tényleg került is.

Harsányi csekély jelentőségűnek tartja azt, hogy Baurnak egyes tanítványai sok tekintetben eltértek mesterök felfogásától, pedig az kiváló fontossággal bír, mert sok tekintetben módosítja, sőt megdönti a Baur-féle theoriát.

Iskolájának egyes legkiválóbb emberei igen fontos részletkérdésekben tértek el. Nem szólva a Filemonhoz írt levélről, a melyet általában pálinak lehet venni, hitelesnek vették az első thessalonikai levelet (Lipsius, Hilgenfeld, Pflüderer, Hausrath), míg a másodikban eredeti páli elemeket fedeztek fel, továbbá a filippibeliekhez írottat (Hilgenfeld, Schenkel, Weizsäcker, Mangold, Paul Schmidt sat.), a melynek christologiája jóval fejlettebb, mint a 4 nagy levél, sőt még az efezusi és kolossai leveleket is hajlandók egyesek az apostoliak közé venni (Reuss, Schenkel). Hasonló ingadozásokat s engedményeket tapasztalunk a Cselekedetek könyvénel, a synoptikus ev.-oknál és egyes katolikus leveleknél. Ebből természetesen folyik az egész theoriának nemcsak módosítása, hanem feladása is, a mit Ritschl göttingi tanár az újabb theologiai iránynak, a moráltheológiának megindítója »Die Entstehung der altkatholischen Kirche« cz. művének 2. kiadásában részletesen s nagy theologiai készültséggel megokolva találunk. Ritschl felfogása szerint a zsidókeresztyén és pogánykeresztyén irány között nem voltak oly mélyreható elvi differenciák, mint a minőket Baur megállapított, a ki szerint „Pál és az űsapostolok közötti ellentétben kétféle evangélium létezik s a két irány

közötti közösség csupán a pogánykeresztyéneknek a zsidókeresztyének iránt tanusított jótékonyága által tartatott fenn" (Ritschl: Entstehung d. altkath. Kirche 21. oldal). Mind a két iránynak egy közös alapja volt, Jézus s az ő evangéliuma s miként Pál apostol, akként az ősapostolok is a Jézus Krisztusban való hitet tették a ker. egyházba való belépésnek előfeltételévé, de míg az ősapostolok szerint az egész zsidó nép hivatalos a keresztyénségbe s ez okból működésük czélja a zsidó népnek, mint nemzetnek megtartása az Isten országa érdekében s más népek megtérítésével nem törődnek, addig Pál habár nem tagadta a zsidó népnek ily értelmű hivatását (Róm. 9—11), még sem ragaszkodott nemzetéhez, hanem elment a pogányok közé s azok között hirdetve az evangéliumot számos gyülekezetet alapított pogányokból, a kiktől nem követelte a körülmetélést és a zsidó törvények megtartását. Az apostolok azonban és a hívők felfogása nem mindenben egyezett s miként a paulinista irányú keresztyének között akadtak, a kik a páli liberalismust szélsőségig túlozták, ép ugy voltak a zsidó keresztyének között is sokan, a kik elítélték a paulinismust s minden lehetőt elkövettek, hogy Péter, Jakab vagy esetleg más apostol nevére való hivatkozással, ártalmára legyenek Pálnak. Minél nagyobb sikereket tudott felmutatni Pál, annál nagyobb ellenszenvvel s dühvel támadtak reá zsidóskodó ellenfelei, akik mellé hihetőleg helyenként a zsidók is csatlakoztak. Másként nem képzelhető az első keresztyének állapota, mint forrásban levő régi és új fogalmakkal küzködő s a gyakorlati életben következetlen viselkedésű tömegnek átgyűrődása egy tisztább keresztyén világnézet s erkölcsi élet felé. Helyesen mondja ez okból Ritschl, hogy nem két, hanem több párt is létezett az első ker. egyházban. Az apostoli konvent határozatai hitelesek, Pál apostol e határozatokhoz tartotta magát annak daczára, hogy sehol sem állítja, mintha arra kötelezte volna magát. Az újszövetségi iratok nem tendentiosus művek, amelyek csupán egyes pártok nézeteit képviselnék, hanem szavahihető férfiaknak saját meggyőződését kifejező irodalmi termékei. Jóval korábban keletkeztek s nem nélkülözik annyira az apostoli eredetet. Az őskath. egyház nem akként alakult, hogy a zsidókeresztyén ellenséges indulatú párt egyes túlzott nézetek feladásával felszivta a pogány keresztyénséget, hanem ellenkezőleg a sokkal nagyobb számú s virágzó pogánykeresztyénség képezte a zömét s hogy zsidós színezetűvé vált, annak oka abban rejlik, hogy felszivta a zsidókeresztyénség legnagyobb részét s mint epigon Pálnak nagyszabású elveit nem tudta a gyakorlatban másként érvényesíteni, mint egyes zsidóskodó szabályok s ceremóniák betartásával,

melyeket Pál egyébként nem támadott a zsidókeresztyének-nél. S minthogy Ritschl felfogása nem áll egyedül, hanem követi a ritschlianusok nagy táborá (természetesen itt is vannak a részletekben eltérések az egyesek között) s a tübingaiak közül is sokan, ez okból joggal mondhattam, hogy a Baur-féle theoria már fel van adva. Ha ennek daczára Harsányi 96 olyan theol. tanárról tud, a ki a szabadelvű irányban működik s 79 olyanról, a ki conversativ, ez onnan ered, mivel nem tud különbséget tenni a tübingai iskola még élő hívei között és a ritschlianusok (ujabb szabadelvűek) között, hanem egy táborra forrasztja, valamint a conservativeket egy táborba hajtja, holott itt is különböző iránylatok észlelhetők. Abban teljesen igazat adok Harsányinak, „hogy korunk legkiválóbb theologusai, úgyszólván mind a történeti kritikai irány hívei s hogy a kézzel fogható positiv eredményekhez a legbiztosabban a történeti theol. irány alapelvei és módszerei segélyével lehet eljutni“ s abban is igaza van, hogy a theologia, ha tudomány, ugyanazon tudományos eszközökkel és módszerekkel kell, hogy operáljon, a melyekkel a többi tudományok. Itt azonban figyelmébe ajánlom Weizsäcker, Hilgenfeld sat. általa felemlített s liberalisoknak nevezett írókon kívül Zahnt is, hogy lássa miképen lehet más eredményre jutni a történeti emlékek s adatoknak ugyancsak történetkritikai bírálata alapján, ajánlom Harnacknak „*Altchristliche Literaturgeschichte*“ czimű munkáját, hogy Zahnnal összehasonlítva láthassa, mily messze került a theol. tudomány Baurnak theoriájától s minő elvek szerint lehet most a Baurénál igazságosabb kritikát mondani. Míg régebben Jézus személye teljesen háttérbe szorult a paulinismus s a többi irányoknak tanulmányozása mellett, addig most épen a Megváltó személyének s tanításának megismerése a főczél (l. Harnack, *Das Wesen des Christenthums*. O. Holtzman: *Leben Jesu*). Így van az rendén; előbb ismerünk kell a közös alapot, a kiindulási pontot s csak azután kutathatjuk, a kiindulási pontból kifejlődött keresztyén iránylatokat s végül az őskatholicismust.

II.

Harsányinak ama vádjára, mely 2. tévedésemet foglalná magában, röviden fogok válaszolni, mert midőn rémképeket látva fiatalos túlbuzgóságában személyeskedik, én sem korom, sem állásom, sem meggyőződésemm miatt nem léphetek hasonló térre. Csupán néhány észrevételt akarok hát tenni. Először is azt, hogy Baurt és a tübingai iskolát nem azért tartják tendentiosusnak, mert az e táborba tartozó összes tudósok talán nem az igazság kiderítésére törekednének s

tudva akarva, tehát rossz hiszeműleg bírálták volna el az újszövetségi iratokat, hanem azért, mivel azokból az iratokból bizonyos pártok tendentiosus nézetét vélték kiolvashatni s mivel az egyszer felállított Baur-féle teoriát rendíthetetlen igazságnak vették s azt minden áron, de meggyőződésszerűen védelmezték s igazolták. Hogy egyesek túlbuzgóságukban valóban tendentiosusokká lettek, az a tudományos vitatkozás s kutatás természetében rejlik. A célzatosságot a tübingai iskolára nem én sütöttem reá, a felelősség nem engem terhel, hanem rásütötték a német theologusok, őket terheli a felelősség, csekélységemet csupán annyiban, a mennyiben én is átvettem ezt a jelzőt, mint olyat, a mely ráillik ezen theologiai irányra. Ámde én *nemcsak a tübingai iskoláról s a liberálisokról* hiszem, hogy az *igazság kiderítésére törekedtek*, hogy kritikájukban az *igazság szeretete* vezérelte, hanem feltételezem ezt *minden tudósról, minden képzett theologusról*, mert hiszen e nélkül egész munkájuk értelmetlen és értéktelen. A mint felteszem Reimarusról, Straussról és Renanról is, hogy *meggyőződésük* szerint irták meg Jézus életét s az *igazságot* keresték műveikkel, épúgy felteszem Lange, Laino s a legszélsőbb orthodox táborba tartozó összes theologusokról is, hogy az *igazságot* keresték s csak azt fogom rólok — kritikailag vizsgálva őket — mondani, hogy *különös igazság* az, a melynek szolgálatába szegődtek és *sajátságos gondolkodásmód* az, a mely őket *ilyen* igazsághoz vezette. S azt hiszem, hogy Harsányi is tisztelettel és elismeréssel adózik egy Schleiermachernek, Delitzschnek, Luthardtnek, Ritschlnak és sok más híres theologusnak, jóllehet táborukba nem tartozik, mert tisztelettel tartozunk a nagy szellemeknek s tudósoknak még akkor is, ha nézeteiket nem osztjuk. S ha megjegyzéseimet nem sanda gyanus szemekkel olvasná volna, kivehette volna azt is, hogy az *ő nézetét* is kellő tiszteletben tartom, jóllehet azt nem osztom s jóllehet koránál és tudományánál fogva, no meg czikkeinek hangjánál fogva talán kevesebb tiszteletre tarthatna számot.

Nem maga az igazság, a melynek keresése minden becsületes tudósnak s a közért élő embernek első s legnagyobb kötelessége, nem is az igazság szeretete, vagy nem szeretete választja el egymástól az egyes theologiai irányokhoz tartozó tudósokat s osztja különböző táborokba, hanem az, hogy az igazságról kinek-kinek más a felfogása s mindegyik azt hiszi, hogy az ő felfogása megokoltabb, a tényekben megfelelőbb és jobb. A rabies theologorumnak is itt keresendő az alapja.

Másodszor meg kell magyaráznom azt, hogy miért tartom Harsányi kritikáját tendentiosusnak, s miért ajánlom

figyelmébe, hogy ne csak liberális, hanem más irányu műveket is olvasson. Miként bírálatomban kimutattam, Harsányi állításait nem bizonyítja eléggé s meggyőző erővel, s mivel hiányos bizonyítása daczára mégis ragaszkodik az egyszer apriorisztikus módon elfogadott nézetéhez, ez okból fel kellett s fel kell róla tételeznem a czélzatosságot. Mikor arra hívom fel Harsányit, hogy „a mindenben czélzatosságot kereső kritikával szemben az igazságot kereső kritika pártjára álljon,“ miként szó szerint idézett szavaim mutatják, nem arra szólítom, — mint ő czélzatosan értelmezi, — „hogy hagyjon fel a történeti irány pártolásával,“ hanem az *ilyen czélzatos történeti* iránynyal, a minőről műve tanúskodik. Egyébként ha Harsányinak ez a kritikai irány az ideálja, ám ragaszkodjék hozzá, e szabadságában nem fogja korlátozni senki sem, ámde azután az ily kritika ellen történő felszólalásokra mindig el lehet készülvé, mert a kik komolyan veszik feladatukat, bármely irányhoz tartozzanak is, mindig kifogásolni fogják a logikátlanságot, a *petitio principii*.

Harmadszor válaszolnom kell arra, a mit azon kijelentéssel kapcsolatban mond, hogy „nem áldozni fel mindent, a mit bebizonyítani nem lehet, hanem megtartani megtarthatót, ha az ma már be sem bizonyítható.“ E kijelentésemből következtetve engem a közvetítő theologia hívének tart s mint a közvetítő irány hívét, természetesen elítél s szánelomra méltó alaknak tekint mindent összeegyeztető theologiai felfogásomban. Liberális tulbuzgóságában nemcsak annyira kapatta el magát, hogy szavaimnak olyan értelmet ad, a minőt csak az indulat vagy rosszakarat adhat, de semmi esetre sem higgadt exegeta és az igazságot kereső történeti kritikus, hanem odáig megyen, hogy közkeletű fogalmakat összezavar s közvetítés, harmonizálás, bizonyítás, megtartás vagy elvetés úgy összefolynak előtte, hogy teljes tájékozatlanságot áruel el fontos theologiai kérdésben.

Mit is állítottam? „nem áldozni fel *mindent*, a mit bebizonyítani nem lehet, hanem *megtartani* a *megtarthatót*, ha az ma már be sem bizonyítható.“ Mikor Napoleon császár Németország leigázása után Weimarban egy fényes estélyt adott a legyőzött német fejedelmek és előkelőségek tiszteletére, többek között Herdert, a híres weimari generalsuperrintendenst, is megszólítással tüntette ki, azt kérdezve tőle, hogy valóban élt-e Jézus, mire Herder azt válaszolta, hogy ezer év mulva ugyan azt kérdezhetik Napoleonra vonatkozólag is. A történeti igazságok mind ilyen természetűek. Strauss példája eléggé igazolja, hogy még Jézus személyi létezését is kétségbe lehet vonni, mert elvetvén az evangéliomok hitelességét nem talált bizonyító erővel bírő

adatokat. A tübingai iskolának felfogása az evangéliumok keletkezéséről még annál is fényesebben igazolja, hogy a Harsányi által vallott elvek mellett nem ismerjük Jézusnak sem életét, sem tanítását, mert a mit az evangéliumok közölnek, jóval későbbi keletű semhogymegbizni lehetne benne. Ha nem tudjuk bebizonyítani, hogy Jézus a hegyen prédikált, s a hegyi beszédet tartotta, miért tartjuk azt mégis *Jézus hegyi beszédének* s prédikálunk belőle? Ha nem tudjuk bebizonyítani, hogy Jézus Róma építése után 754-ben született, 784-ben fellépett s járt-kelt Palesztina földjén, ugyan miért tartjuk mégis az így meghatározott születési s fellépési évet? Azért, mert ezek az adatok *megtarthatók*, ha nem is teljesen biztosak. De Harsányi maga a Csel. könyvében nem egy eseményről mondja, hogy *megtartható*, habár történeti adatokkal az be sem bizonyítható. Mikor e szavakkal felkiált: „Megtartani, igaznak fogadni el valamit, a mi be nem bizonyítható? Igazán különös egy felfogás! Hallatára lehetetlen meg nem kérdezni: Ugyan hogy lehet megtartani, hitelesnek fogadni el azt, a mit bebizonyítani nem lehet?“ nem gondolja meg, hogy saját maga alatt vágja a fát s ezt az önhitt kijelentést ő maga tönkre silányítja, a mikor művének minden részében találkozunk oly kifejezésekkel, hogy az előadottakból ez „valószínű,“ az nem, az ő felfogása szerint így és nem úgy áll a dolog, lehetetlen hitelt adni ezen vagy amaz elbeszélésnek. A ki az igazság kritikai kutatásában ilyen végeredménnyel számol el, annak semmi joga az ilyen felkiáltásokhoz, azt alig lehet komolyan venni. Ha többet fog majd tanulni, megtudja azt is, hogy a keresztyénség keletkezésének és első fejlődésének történetében nagyon sok a homályosság s hogy feltétlen bizonyosságot hiába keresünk, mert adatok hiányában képtelenek vagyunk azt találni. Megengedem, hogy a nagy általánosságban kifejezett felkiáltása a matematikai s természettudományi kutatásokra ráillik, ámde a theológiában, filozófiában, történelemben s rokon tudományokban hiába keresi azt, mert itt oly fogalmakkal s tényezőkkal van dolguk a tudósoknak, a melyek apodiktikus bizonyossággal nem bírnak, hanem feltevésekből indulnak ki s következtetések segítségével igyekeznek megállapítani egyes nagyon fontos igazságokat is. Mint theol. magántanárnak tudnia illenék hogy Kant szerint a legmagasabb eszmék: Isten, szabadság s halhatatlanság létezése be nem bizonyítható s a dogmatikáknak sarkalatos tételei logikai okoskodással levezethetők, de be nem bizonyíthatók. Azonban nemcsak a theológiában, de még a természettudományokban is találunk elegendő igazságot, a mely megvan, tényekben nyilatkozik, s belső okait, keletkezését s lényegét még sem ismerjük. Csak a

villamosságra utalok, a melyet mindenki ismer s használ, a legkülönbözőbb törvényeit sikerült már felfedezni s megállapítani, de hogy kicsoda erő az, lényege szerint nem tudja senki. Itt is hypothesisek adják a magyarázati alapot s kulcsot. Az emberi tudásnak megvannak a maga korlátai és gyarlóságai; a mi ma való igazságnak látszik, azt holnap esetleg megdönti valamely új találmány s lesz új igazságok forrásává. Mi mintegy tükör által homályosan látunk s ismerünk, azért ismeretünk abszolút értékűnek nem tekinthető.

Végül szóvá kell tennem „a közvetítő, vagyis mindent összeegyeztetni törekvő theologiai párt irányelveiről“ mondottakat s az ehez fűződő hamis következtetéseket. Sajnos, Harsányi megint tudatlanságot árul el, mert fogalma sincs arról, hogy mit kell érteni a *közvetítő* theologiai irányról s a mindent *összeegyeztetni törekvő* theologiai pátról. Megmondom neki röviden. Kezdem az utóbbival. Ebbe a theologusok azon része tartozik, kik az inspirációi tanhoz ragaszkodva szent iratainkat a szent lélek művének tartják s ebből kifolyólag az iratok között észlelhető felfogási különbségek kiküszöbölésére törekszenek, vagyis harmonisztikus módon értelmezik a szentírást. Az ide tartozó tudósok a legconservativebb táborból valók. Szembehelyezkednek azokkal a szélső liberális theologusokkal, a kik a szent írást éppen olyan közönséges ókori emlékműnek tartják, mint akár Ovidius Metamorfosisait vagy szerelmi költeményeit. A mint komoly tudós nem állíthatja ez utóbbit, mert a szent iratoknak vallási tartalma, a ker. egyházban birt nagy tekintélye s az emberiség történetében való rendkívüli jelentősége mindig különleges elbánást követel s fog követelni velők szemben, ép úgy a harmonizálásra való erőszakos törekvés is játékká teszi a tudományos eljárást, bármennyire tiszteletre méltó az a gondolat, hogy Isten különös gondviselésének művei a szent iratok. Ez az irány a 16.—17. századokban uralkodott a prot. theologusoknál; ma már kevesen képviselik a maga merevségében s engedékenyek a történeti kritika követelményeivel szemben. Hogy az ilyen eljárás nem elégítheti ki a tudományt, azt alig lehet tagadni, épúgy mint a határt nem ismerő liberalismus mindent rontó s szertelen bírálatának káros következtetései sem.

A harmonizáló iránytól teljesen elütő a közvetítő irány, melyre Harsányi minden rosszat ken. Ennek törekvése azonos a liberális irányéval t. i. történeti kritikával megvilágítani a kánon keletkezését s megállapítani az egyes szent könyveknek szerkesztési körülményeit; eszközei is ugyanazok t. i. mérlegelése minden adatnak s jelenségnek, a mely

egy-egy műnek keletkezésénél felmerült s rendelkezésünkre áll s a logika szabályai szerint következtetéseket vonni a szerzőség s hitelesség dolgában. A főkülönbség abban látható, hogy a kijelentést nem tagadja, az inspiratiót bizonyos határig elismeri és nem keres szándékosan különleges tendenciákat. Egyik külső ismertetője az, hogy János evangéliomának hitelességéhez ragaszkodik. Ez oknál fogva az a hosszú jellemzés, a melylyel Harsányi a közvetítő theologusokat befeketíteni törekszik s őket obskurus embereknek festi elejétől végig, helytelen. Ellenkezőleg ezek között az u. n. közvetítők között Némethon legkitünőbb theologusait találjuk. Neander, Dorner, Köstlin, Bleek, Riehm, Beyschlag sat, a theologiai irodalomnak oly kiváló alakjai, a kiknek minden beavatott tisztelettel s elismeréssel adózik. A Ritschlianusok közül maga Ritschl nagyon közel jár hozzájuk új szövetségi kritikájában. Beyschlag *Leben Jesuja* egyike a legjobb műveknek, bibliai theologiájának pedig kevés vetélytársa van. Ha ezekhez vesszük Weisz Bernhardot is, a ki legközelebb áll ez irányhoz s a Meyer-féle *Commentar* legjobb íróit, akkor egy egész koszoruját állítottuk össze a legkiválóbb s legnépszerűbb német theologusoknak. Ezen fejtegetését a történeti kritikának dithyrambikus magasztalásával végzi s én ennek az elvnek dicséretét kész vagyok aláírni, de nem abban a gyakorlati alkalmazásában, mely egyes liberális írónál található, hogy Jézus tiszta evangéliomának keresése közben elveszítik nemcsak az evangéliomot, hanem magát a Mestert is s a kit a synoptikusokban találhatóának, keresik és megtalálják saját fantáziájokban, mint Renan és Schenkel tette, vagy esetleg az apokryf iratokban, a minek nyomait O. Holtzmann *Leben Jesu*-jában találhatjuk.

III.

Legvégül annak megvilágítására, hogy milyen helytelen az u. n. közvetítő s általam követett theologiai irány, felhozza ismertetésemnek több állításait, még pedig legelső helyen azt, hogy voltak-e tényleg ádáz harcok az első keresztyének között vagy nem s voltak-e ellentétek Péter és Pál között vagy nem s azután kimutatja, hogy neki van igaza és nem nekem. Természetesnek kell találnom, hogy védi az álláspontját s én ugy látom, hogy nem fogjuk egymást megérteni, legelsőben azért, mert hogy mit kell érteni az ádáz harc alatt, a mely kifejezést én használtam, nem határozta meg közelebből, a mint a nézeteltérések is különbözőleg értelmezhetők. Nem is erre fektetem a súlyt, hanem a páli levelekből vett bizonyítására. Ezek szerint beismerem voltak harcok, de tagadom s bebizonyítva nem látom, hogy

olyan harczok voltak azok, a minőket a tübingai iskola feltételez s Harsányi kimagyaráz. A galatai levél tényleg szól Pál apostolnak oly ellenségeiről, a kik az általa megtérített s az ő evangéliomi hirdetését követő keresztyéneket tőle elfordították s a körülmetélkedés felvételére szorították. De hogy ezek az ellenségei Péterék lettek volna személyesen, az éppen hogy ki van zárva a galatai levélnek 2, 1—10-ben foglaltak által. E versek szerint az apostol Barnabással s Titusszal Jeruzsálembe ment az u. n. apostoli konventre, hogy az ősapostolok által eldöntesse a kérdést, vajjon a pogányokból lett keresztyénekre kötelező-e az ószöv. törvénynek zsidó megtartása, kötelezők-e a körülmetélkedés, étkezési ceremoniális szabályok s más előírások, vagy nem? Sajat elbeszélése szerint a három oszlopos, Jakab, Péter és János testvéri szeretettel fogadták őt és Barnabást s apostoli minőségének elismeréséül jobbot nyujtottak neki, Pál apostol evangéliomát helyesnek fogadták el, nem adtak hozzá semmit sem, nem kötelezték semmire, csak a jeruzsálemi szegényekről való gondoskodásra és a vele megjelent Titust, habár pogány volt, nem metéltették körül, a mi bizonyosságul szolgál az oszloposok szabadabb felfogására nézve.

Ugyanazok az apostolok, akik az 52 év körül Pál apostolt így fogadták, a Harsányi magyarázata szerint Galatiában, Korinthusban s egyéb páli gyülekezetekben ellene dolgoztak s a legaládabb módon gyalázták volna. Ugyan micsoda jellemű embereknek kellene tartanunk mind a hármat? Ezek lettek volna a keresztyénség zászlóvivői? De nemcsak ez, hanem milyen letéteményesei ők Krisztus evangéliumának? Vagy azt tanította Krisztus, hogy az Isten országa minden embernek szól s tagja lehet minden ember tekintet nélkül arra, hogy körülmetéltetett-e vagy nem? Vagy azt tanította, hogy ő csak a zsidók megváltására jött s ha valaki a zsidókon kívül is megváltatni akar, legyen zsidóvá? Ha az áll, akkor csúf árulást követtek el az urok és mesterök ellen, a mikor nagyképűsködve Pált elismerték apostolnak, háta megett, suttyomban meg minden lehető megtesznek tönkre tételére. Ha a második eset áll, akkor elvtagadók, mert a Krisztus tanításával ellenkező elveket fogadnak el helyeseknek. A ki ilyenekül tudja ezeket az „oszloposokat“ elképzelni, biz én annak gusztusát s álláspontját nem osztom. Ámde a szöveg nem is szól arról, hogy a csábitók Péter vagy más apostol emberei lettek volna, hanem hamis, álatyafiaknak tartja őket, a minők Jeruzsálemben is voltak, akik a magok szakállára az apostolok tudtán kívül dolgoztak a páli felfogás ellen s Titust körülmetéltetni szerették volna. Ily fajta atyafiak garázdálkodtak az apostol gyüleke-

zeteiben s ezek csavarták el a galaták könnyen hívő fejét. Ezek a hamis atyafiak ebionitikus keresztyének lehettek, az oszloposokkal sem voltak megelégedve, exclusiv zsidó felfogásuak voltak, de nyiltan nem merték fellépni, csak titkon csusztak be a gyülekezetekbe. Ezt a magyarázatot igazolja különösen Gal. 2, 3–5. verseknek finom szembeállítására 6–10 versekkel, amennyiben hangsúlyozza azt, hogy míg a jeruzsálemi álatyafiak arra törekedtek, hogy Titus körülmetéltessék, addig az oszloposoknál az szóba sem került, hanem ellenkezőleg minden habozás nélkül helyeselték a Pál-féle tanítást. A két korinthusi levélnek Harsányi által idézett helye I. Kor. 9_{1–3}, II. Kor. 11_{22–24} szintén nem ad támpontot arra, hogy Péterék lettek volna Pál apostol támadóí; utóbbi hely annyiban jelentősebb, hogy határozottan hébereknak mondja őket s néminemű eredményekre hivatkozhatnak Krisztus evangéliomának hirdetésében. Ugyanannyit találunk a Fil. 3, 2-ben is, azzal a különbséggel, hogy élesebben kel ki ellenök. Sem ezekből a helyekből, sem másokból nem látom beigazolvva azt az ádáz küzdelmet, a mely a petrinismus és a paulinismus között folyt volna. Péter és Pál sokkal közelebb állottak egymáshoz az evangéliom hirdetése, a közös munkának hűséges teljesítése és a keresztyén szeretet alapján, semhogy ily harcokat küzdhettek egymás ellen. Hanem igen is voltak a keresztyének között szélső zsidóskodók, a kik a zsidók összes intézményeihez ragaszkodtak, s voltak szélső pogányoskodók, akik ker. szabadságukat akként magyarázták, hogy őket semmi törvény nem köti, azt tehetik, amit akarnak, minek világos képét adja az I. Kor. levél. Ezek tényleg sok bajt okoztak különösen Pálnak, mert működési köre s eredménye nagyobb volt az összes apostolokénál; természetes tehát, hogy több ponton s nagyobb elkeseredéssel támadhatták, mint bárkit mást. De természetes az is, hogy nagyobb visszautasításban részesítette őket, mint mások. Az oly nagyon hangsúlyozott történeti adatok, melyeket oly diadallal felhoz ellenem Harsányi, így néznek ki s nem úgy, miként ő értelmezi Baur szellemében. S e felfogásomban semmiféle harmonizálás vagy közvetítés nincsen, hanem az a páli levelek idevonatkozó helyeinek történetgrammatikai magyarázatán alapszik, amit pedig Baurék belemagyaráznak. ez a Recognitiones, Apostoli Constitutiók, Epifanius sat. nyomán való viszonyoknak alkalmazása s illetőleg visszakövetkeztetés az apostoli korra.

Mivel az apostolok között való viszonyt nem tudom semmiképen ellenséges indulatnak elfogadni, ez okból tartom lehetségesnek, hogy az apostol Jeruzsálemben megfordult s fenntartotta az összeköttetést a jeruzsálemiekkel s megfordítva, mivel az apostol gyülekezeteiben adományokat gyűjtet

a jeruzsálemi szegények segélyezésére s azokat maga viszi fel, abban nemcsak annak bizonyítékát látom, hogy Pál és Jeruzsálem s illetőleg vezetői között nincsenek ádáz harczokat előidéző s szenvedelmes ellentétek, hanem magában a keresztyénségben sincs az a pártoskodás annyira elhatalmasodva, hogy egymás ellen ádáz könyörtelen harczokat folytassanak. E mellett mellékes dolog, hogy kétszer vagy egyszer volt-e Jeruzsálemben, mert az ebben a kérdésben a fő az, hogy a viszonyok olyanok voltak köztök, hogy akár mikor mehetett. Ha az akkori közlekedési viszonyok olyanok lettek volna, mint most, hihetőleg többször s könnyebben határozta volna el magát ilyen utazásra. A szóban lévő harcz s ellentétek nem az apostoli konvent után támadtak, hanem már előbb; az időt nem határozhatjuk ugyan meg pontosan, hanem bizonyára akkor, a mikor az első pogánykeresztyén szembehelyezkedett a körülmetélés és ceremoniális törvények követelésével s a mikor egyes túlbuzgók emiatt zajt csaptak.

Mint nagyobb s gyülekezeti baj tudomásunk szerint Antiochiában lépett fel legelőször, a hol a keresztyénség nemcsak vallási, hanem társadalmi jelentőségűvé is lett, amennyiben kétségessé vált, hogy a pogányokból lett keresztyének részesülhetnek-e az üdvben s a zsidókból lett keresztyének érintkezhetnek-e velők vagy nem?

Azon megjegyzésemhez, „hogy nincs jogunk arra, hogy Pálnak leveleit mindenütt feltétlen tekintélyként szembeállítsuk a Csel. könyvével, mert adatok dolgában annyi a hézag és homályosság ezen apostol irataiban, hogy inkább kell törekednünk az összeegyeztetésre, mint az ellentétek túlzott kiélesítésével kevés adatainknak elvetésére“ — fűzött Harsányi-féle magyarázatot egészen helyesnek tartom s elfogadom, mert magam sem akartam vele egyebet kifejezni s csodálkozom, hogy más értelmet tulajdonított neki, mint a minőt akartam. Nagyon természetes, hogy a páli levelek mellett a Csel. könyvének csak kiegészítő jelentősége van s ha ugyanazon esemény elbeszélésében a kettő nem egyezik egymással, Pálnak adunk hitelt. Ebből azonban korántsem következik az, hogy önkényesen döntsünk a Pál által nem közölt, de a Csel. könyvében megőrzött adatok felett, mint a hogy Harsányi teszi, hanem kellő megokolással s kimélettel, mert azt nem lehet követelni egy 2000 évvel ezelőtt élt írótól, hogy történeti műve a modern történetírás követelményeinek megfeleljen. Ujból csak azt mondom, hogy meg kell tartanunk, a mit csak lehet, hogy ha annak megbizonyítása már nem is lehetséges s jogosulatlannak tartom itten azt a kritikát, mely mindent elvet, ami kétszer kettő módjára be nem bizonyítható. Így tehát sajnálattal kell kijelentem, hogy cikkeinek legvégén foglalt ama kérését, hogy

soha ne fogadjam történeti tényül, a mi már ma be nem bizonyítható, nem fogadhatom meg, mert tartok tőle, hogy az egész bibliából alig maradna egynéhány igazság s könnyen bizonytalanná válnék vallásunk üdvadó s boldogító jelentősége. Ezentul is csak a magam szemüvegén akarom s fogom bírálni az elém kerülő jelenségeket, mert ez helyesebb még ha közvetítőnek híjják is, mint az idegen, sajátta nem lett szemüveg akár conservativ, akár liberális legyen.

A többi mellékes megjegyzéseire nem válaszolok, mert ugy is hosszúra nyúlt válaszomat nem akarom aprólékos dolgokkal túlterhelni. Szerettem volna ugyan még azt az idézetet hogy „a keresztyénség keletkezését és kiképződését ugy kell tekinteni, mint egy fejlődési processust, mint a történeti fejlődés processusát“ közelebb megvilágítani, de mivel nem vagyok benne biztos, hogy evolútiót ért-e alatta, ez okból nem foglalkozom vele azt híven, hogy a rendes történeti fejlődést érti, mely az isteni gondviselésnek létezését, mint történelmi tényezőt ki nem zárja.

Mivel Harsányi kéréssel végezte cikkkezését, hadd forduljak hozzá én is egy kéréssel, ha teljesíti, nagy hasznát veheti. Az igazság, melyet keresünk, csak egy, de a keresés módja, útja s nehézségei egyénenként változók, s a megtalált igazság tökéletlen, mert a mit tanulmányozásunk eredményez, az csak az igazságról való személyes felfogásunk s hitünk. Annál fogva mások felfogásával és igazságaival szemben legyen türelmes s elismerő, mert különben azt a látszatot kelti, hogy a saját felfogása nem vált meggyőződéssé s az érvek, bizonyítékok hiányát hanggal akarja pótolni.

Mayer Endre.
theol. tanár.